

MANAS DESTANI ÜZERİNE NOTLAR

ABDÜLKADİR İNAN

Dünyanın türlü bölgelerinde yaşayan ve kültür seviyesi bakımından türlü derecelerde bulunan Türk uluslarının kahramanlık destanları, genel olarak folklor ürünleri arasında Kırgızların Manas destanı çok önemli bir yer almaktadır. Manas destanı, en son elde edilen bilgilere göre, 400.000 mısraı ihtiva etmektedir. Bu kadar büyük bir destan, yalnız Türk ulusları arasında değil, dünyanın hiçbir kavminde tesbit edilmiş değildir. Son yüzyıl içinde bu destanın bütün varyantları tesbit edilmiş ve toplanmıştır.

Türkoloji edebiyatında Manas destanı konusuna şimdiye kadar pek az dokunulmuştur. Bu destan hakkında ilk haber 1849 yılında Kazak-Kırgızların Ulu Yüz bölümünde idare âmiri bulunan Fernel adlı bir Rus memuru tarafından hükümete sunulan raporda verilmiştir. Bu rapora göre çok eski Nogaylı denilen halk zamanında Manas ve oğlu Semetey adlı kahraman muharipler olmuştur. Fernel'den yedi yıl sonra, Orta Yüz Kazak-kırgızları prenslerinden Çokan Velihanov 1856 yılında Kırgızlar arasında yaptığı seyahat sırasında Manas destanını keşfetmiş ve bunu 1861 yılında Rus Cografya Derneğinin "İzvistiya" dergisinde yayımladığı "Congarya eskisi" başlıklı etüdünde haber vermiştir. Ç. Velihanov bu etüdünde Manas destanını şöyle tarif ediyor:

- "Sarp kayalarda yaşayan Kırgızlarda tek bir destan vardır. Bu destan Nogay devrine ait Manas destanıdır. Bu destan Kırgızların bütün mitolojisini, masallarını, her türlü geleneklerini bir kahraman çevresine toplamış Kırgız ansiklopedisidir. Kırgız İlyadesi gibi bir şeydir. Kırgızların hayat tarzları, görenekleri, ahlâk ve dinî telâkkileri, coğrafyası, tıp bilgileri, başka uluslarla olan ilişkileri bu destanda ifadesini bulmuştur." (Ç. Velihanov eserleri, sah. 71-72). Ç. Velihanov bu destanın "Han Kökötayın yas töreni" adlı epizodunun rusça tercümesini de vermiştir (aynı eserde s. 208-222).

Ç. Velihanov'dan sonra Manas destanının önemli bir kısmı meşhur türkolog W. Radloff tarafından 1869 yılında tesbit edilerek 1885 de "Türk halk edebiyatı örnekleri" külliyyatının V. cildi olarak yayım-

landı. W. Radloff'un Manas destanına yazdığı önsözünü şöyle özetleyebiliriz :

“Kazak-Kırgızlarda başlıca lirik şiir (poesie), sarp dağlık Kırgızlarda ise destanî şiir (epos) gelişmiştir. Bu destanî şiir halk edebî ürünlerinin bütün janrlarını, lirik şiirlerini kendisine çekmek ve yutmakla kalmamış bütün mensur hikâye ve masalları da kendi bünyesinde yoğurmuştur...”

“Eposun halk edebiyatı üzerinde tam hâkimiyetini ben, birbirinden çok uzaklarda yaşayan iki Türk ulusunda, Yenisey kaynaklarındaki Abakan (yahut Minusin) Tatarlarında ve Türkistan'da (Tiyaşan'da) yaşayan Kırgızlarda buldum. Abakan Tatarları eski Yenisey Kırgızlarının kalıntılarıdır. Eski Kırgızlar IX. yüzyılda büyük Uygur devletini ortadan kaldırmışlardı. Tiyaşan Kırgızları işte bu Kırgızların egemenliği çağında Yenisey'den gelip Tanrıdağlarında yerleşmişlerdir. Abakanlılarla Türkistan Kırgızlarının toplumsal durumları çok farklıdır. Abakanlılar XVII. yüzyılda başlarına gelen kanlı olaylara ait hiç bir hâtıra saklamamışlar, bir ulus olarak birlik kurmak gerekliliğini de duymamışlardır. Her yandan Rus göçmenlerinin sıkıştırılmalarıyla ufak ufak oymaklara ayrılmışlardır.”

“Kökleri bir olan bu iki ulusun tarihî kaderleri, yaşayış şartları farklı olduğu için edebî ürünlerinde de büyük ayrılık olmuştur. Abakanlılar bütün ve tam bir destan yaratmak şartlarından mahrum bulduklarından eski destanları parçalanmış, bir destana ait muhtelif epizodlar birbiriyle ilgisi olmıyan müstakil hikâye, masallar ve küçük epopeler şeklini almışlardır. Bu epopelerde olağanüstü güçlü ve korkunç alpların harikalarla dolu hayatları ve kaderleri tasvir edilmektedir. Alpların çoğu yoksulluk içinde doğuyorlar, ancak kendilerinin fizikî kuvvetleri, eğilmez iradeleri sayesinde helâk olmaktan kurtuluyorlar. Daha çocukken sefere çıkıyor, babalarını öldüren düşmanlarından öçlerini alıyorlar. Sadık atlarının yardımıyla yer altına iniyor, göklere tanrıların yanına kadar çıkıyorlar. Bu epopelerde karışık ve fantastik bir dünya tasvir olunur. Bu dünya bizim acıklı ve talihsiz dünyamızdan çok uzak bir dünyadır ki zavallı altaylı bu hikâye ve masallardaki harikalarla kendini avutuyor...”

“Tiyaşan Kırgızlarının destanı ise büsbütün başka bir manzara arzeder. Bu ulusun halk ruhu türlü epopeleri bölünmez bir bütün haline sokmuştur. Nasıl ki meşbu bir tuz mahlülünde tebahhur neticesinde meydana gelen billürler çekirdek billürün çevresine, yahut demir

eğintileri miknatıs kutbu çevresine toplandıkları gibi bütün edebî eserler, tarihî hâtıralar destan (epos) merkezine toplanarak bir bütün kurmuşlardır...”

“Kırgız destanı şiirlerinde tabiatüstü olaylar, korkunç masal dünyası tasvir etmiyor, tersine olarak o kendi duygularını, hayatını ve topluluğunun üyesi olan her ferdin temayül ve ülküsünü terennüm ediyor. Manas destanının kahramanları, meziyetleri, zâfları ile gerçek kişilerdir. Destanda geçen bazı olağanüstü olaylar ancak süs olarak kullanılmışlardır...”

W. Radloff Manas destanına yazdığı önsözde Ç. Velihanov’un bu destana dair verdiği bilgilerden ve “Han Kökötayın yog töreni” tercemesinden hiç bahsetmemesi çok gariptir. Velihanov’un Rus coğrafya cemiyeti yazmaları arasında saklanan evrakından W. Radloff’un habersiz olmasını -hele yayımlanmış olan “Cungarya eskisi” ni görmemiş olmasını- düşünmek güçtür. Bundan başka Radloff’un bu önsözünde Abakan destanları hakkında verdiği bilgilerin önemli kısmı V. Titov’un “Minusin Tatarlarının kahraman poemleri” (Bogatırskie poemı Minus. tatar, SPb. 1856; Etn. Sbornik VI, 1858, s. 81-154) adlı etüdünde daha çok önce verilmişti. Bize öyle geliyor ki W. Radloff bunlardan faydalanmış, fakat her nedense zikretmemiştir.

Radloff’un tesbit ettiği Manas destanı, Colay ve Er Töştük epizodlarıyla beraber 19368 mısradır.

Ç. Velihanov ve W. Radloff’tan sonra Manas destaniyle Macaristan’lı G. von Alması, Türkistan’da yaptığı bir gezi sırasında, ilgilenmiş ve bu destan üzerine “Keleti Szemle” dergisinde (1911, sayı XII, S. 216-223) kısaca bilgi vererek bu destanın “Büyük sefer” epizodundan bir parça (72 mısra) yayımlamıştır. Onun verdiği bilgilere göre Manas destanı iki kısımdan mürekkeptir: Manas ve Semetey. “Manasın kıssası” denilen kısımda 20.000 mısra (Vers), Semetey ve Seytek kısmında 30.000 mısra vardır. Bu destanda islâm ve modern kültürün tesirleri çok büyüktür.

G. von Alması’nın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre onun muhbirinin elinde bir yazma “Manas kıssası” bulunmuş olsa gerek. Kendisi bunu açıklamıyor. Fakat elde ettiği bilgiler bayağı manasçı muhbirin verebileceği şeyler değildir.

Rusya’da meydana gelen devrimden sonra Kırgızların aydın gençleri, Rus bilginlerinin de yardımıyla, Manas destanına büyük önem verdiler. 1917-1924 yılları arasında bu destanın 400.000 mısra tutan metni

tesbit edildi. Bu metinlerden şimdiye kadar ancak üç epizod yayımlandı: 1) *Semeteyden bir bölüm*. Manasın oğlu Semetey hikâyesinden bir parça, Arap harfleriyle Kırgızca, 3620 mısradır. 1925 de Moskova'da basılmıştır. Manasçı Tınıbek rivayetidir. Tesbit eden Arabayoğludur. Bu poemın başı ve sonu eksiktir; 2) *Büyük Çin Seferi* epizodu (Kırgızlar buna "Çoñ Kazat", yani "büyük gazavat" derler). Bu kısmın ancak Rusçaya çevirmesi yayımlandı (1941 ve 1946). Manasçı Orazbakoğlu Sağımbay rivayeti, aşağı yukarı 28000 mısra; 3) *Er Töş-tük* epizodur. Rus harfleriyle Kırgızca, 13200 mısra. 1956 da Frunza'da basılmıştır. Manasçı Karalayoğlu Sayakbay rivayetidir.

Son yıllarda Manas destanı üzerinde bu kadar emek harcanmasına rağmen önemli bir büyük metin yayımlanmış değildir. "Çin seferi" epizodunun rusçaya çevirmesi iki defa basıldığı halde Kırgızca metnin ne zaman yayımına başlanacağı hakkında hiç bir bilgi verilmiyor. Bundan otuz beş yıl önce Manas destanının yayımı meselesi Türkistan gazetelerinde sert tartışmalara sebep olmuştur. Rusça çıkan gazeteler "bu destanın yerlilerde milliyetçiliği kuvvetlendireceğini, pantürkizm ülküsüne hizmet edeceğini" ısrarla iddia ederek basılmasına muhalif oldular. Komünist partisinin organı olan "Türkestanskaya Pravda" gazetesi bu destan hakkında parti görüşünü açıklayan bir makalesini şu cümlelerle bitiriyordu: "Manas destanı ilim bakımından çok değerli bir eser olmakla beraber Kırgızların ve başka Türk uluslarının kültür bakımından gelişmelerine zararlı bir istikamet verebilir. Bundan dolayıdır ki biz bu destana karşı çok ihtiyath davranmalıyız" (1924, sayı 23). Yine P. Kuşner adlı bir yazar "Rev. Vostok" dergisinde şöyle yazıyor: "Manas destanında islâm dini öldürücü ve boğucu bir tesir yapmıştır. İslâm dinine uymıyan kısımlar çıkarılmış, bunların yerine islâm dinine uygun hikâyeler konulmuştur" (sayı, 2, 3). Bazı Rus yazarlarının bu güne kadar aynı fikirde direndiklerini "Büyük Sovyet Ansiklopedisi"-nin "Manas" maddesinde verilen bilgilerden öğrenmek mümkündür. Orada şöyle denilmektedir: "Manasın Sağımbay Orazbakov, Balış Sazanov ve Tuguluk Molda rivayetleri panislamizm ve pantürkizm öğeleriyle doldurulmuş ve eski destan üzerinde sahtekârlık yapılmıştır" (1954 basımı XXVI. c. sah. 194-195). Manas metinlerinin şimdiye kadar yayımlanmamasının başlıca sebebi işte bu "panislamizm ve pantürkizm" korkusu olsa gerektir. Rus siyaset adamlarının bu görüşleri hiçbir esasa dayanmayan boş siyasî vehimlerden ibarettir. Eski zamanda tesbit edilip kitap içinde dondurulmamış olan destanlar halkla beraber

yaşadıkları için halkın her devirdeki fikir, ülkü, sevinç ve ıstıraplarını aksettirirler. Manas ta böyle bir “yaşıyan” destan olduğu için Kırgızların en eski devirlere ait hâtıralarını aksettirdiği gibi XVIII-XIX. yüzyıllarda islâmiyetin Kırgızlar arasında sağlam yerleşmesi neticesinde islâm öğelerini de içine alması tabii idi. Nasıl ki şamanlığın kuvvetle yaşadığı devirde şamanlık öğeleri aksettiriliyordu. Radloff’un tesbit ettiği bölümlerde islâm tesiri hiç de fazla değildir. Genel olarak Kırgız-Kazak destanlarında -İran’dan gelen Ali masalları müstesna- islâm ile gelen efsaneler çok siliktir. Denilebilir ki Manas destanının şimdiye kadar yayımlanan epizodlarında islâm öğeleri Finlerin “Kalevala” destanındaki hıristiyan dinine ait öğelerden daha azdır. Manas destanında tasvir edilen alpların islâm dinini anlayışlarının pek de parlak olmadığı aşağıda görülecektir.

Radloff, Manas destanındaki dinî öğeler hakkında şu mütalâalarda bulunuyor: “Müslümanlarla müşrikler arasındaki karşıtlık ve korkunç savaşın sebebi olarak sık sık din motifi görünmektedir. Bu mânevi motif en eski destanın vasıflarından değildir. Bu motif XVIII. yüzyılın kanlı savaşlarından sonra destana sokulmuştur. Bu savaşlar zaten dinî gaza değildi; fakat Kalmuk beyleriyle çinlilerin baskı ve zulümleri müslüman Kırgızlarda bu müşrik düşmanlara karşı dinî nefretin uyanmasına, galeyana gelmesine sebep oldu. Kırgızlarda bu nefret şimdiye kadar saklanmıştır. Halbuki bu halkın kendisi de islâm dini hakkında ancak müphem tasavvurlara sahiptir; kentli müslümanlar onları düpedüz kâfir sayarlar”¹.

Manas destanının ilk şeklinin meydana gelişini IX. yüzyılda Kırgızların Çin devleti ve Uygurları yenip devlet kurdukları devre kadar çıkarmak istiyen bilginler vardır. Orta Asya ve Çin münasebetleri tarihi uzmanı arkeolog A. Bernştama göre Manas destanı Kırgızların Yeni-sey ırmağı boylarında, Minüsin bozkırlarında IX. yüzyılda devlet kurdukları devirde meydana gelmiştir. Bu devletin başında Yağlakar han bulunuyordu. Mogolistan’a gelen düşmanlarını koğdu. Başka boyların da kendisine katılmasıyla çok kuvvetlendi. Sayan-Altay dağlarının güney bölgelerini aldı ve düşmanlarını koğup Tanrı dağlarına kadar geldi ve ordusunun bir kısmını buraya bıraktı. Kırgızların ataları daha Milâttan önce bu Tanrıdağlarını tanımışlardı.

¹ W. Radloff. Proben V, Önsöz sah. XI.

Orta Asya destanları hakkında M. P. Gryaznov'un düşüncesi de dikkate değer. Ona göre "Milâttan önceki VII-VI. yüzyıllardan M. sonra I. yüzyıla kadar Orta Asya ve doğu Avrupada atlı göçebe uluslar arasında yayla ve hayvan sürüleri ele geçirmek için savaşlar durmadan sürüp gidiyordu. Bu savaş olayları halk kahramanlarını yarattı. Bunlar en cesur ve kudretli savaşçı alplardı. Bunlar ulusun başbuğu oldular. Bu alplar hakkında efsaneler meydana geldi. İşte bu efsaneler ilk destanlardı. Güney Sibirya ve Orta Asya uluslarının bu en eski destanlarının bazı epizodları tunç tokalar üzerine tasvir edilmiş ve bunlar bize kadar gelmiştir. Bu destanların kendileri de iki bin yıldan beri nesilden nesle gelenek olarak söylenmekte devam ederek çok değişik şekilde bize kadar ulaşmıştır. Şimdi Türk-Moğul uluslarının alp destanlarında bu en eski destanların temel konuları ve birçok imajları saklı kalmıştır"².

Gryaznov'un Orta Asya destanları dediği destanlardan biri, belki başlıcası, bizim Manas destanı olacaktır. Çünkü şimdiye kadar malûm olan destanlar arasında Manas kadar eski öge ve imajları çok bulunan destan tesbit edilmiş değildir. Manas destanının "Büyük Sefer" epizodunda Orhon yazıtlarında adı geçen dişi tanrı "Umay Ana" zikredilmektedir. Bu "Umay Ana" VII. yüzyılın, belki daha eski çağların hâtırasıdır³.

Bugün elimizde bulunan Manas destanı parçalarına göre eski destandaki savaş olayları yerine XVI-XVII. yüzyıllarda cereyan eden Kırgız-Kalmuk, belki daha ziyade Orta Asya ve Doğu Avrupa müslüman Türk uluslariyle putperest Kalmuk ve Çin savaşları konu olmuştur. Kalmuk istilâsı bütün Orta Türk -Nogay, Başkurt, Kazak-Kırgız, Özbek-destanlarında söylenen eski savaş olaylarının hâtıralarını tamâmiyle unutturmuştur. Bu savaşlarda Nogaylı boylardan olan alplar unutulmaz kahramanlıklar göstermiş olacaklar ki destanlardaki eski efsanevî alplar dahî Nogaylı sayılmaktadır. Kırgız destanının baş kahramanı da Nogaylıdır: Sarı Nogay Er Manas. Eski destanlarda söylenen savaş ve düşmanların yerlerine XVI. yüzyıldan sonra Kalmuk-Oyrat savaşları geçtiği gibi destanlardaki inanç ve göreneklerin yerlerini müslümanlıkla gelen bazı efsane ve menkıbeler almıştır. Fakat bu islâm öğeleri, aşağıda görüleceği üzere, destanların inanç ve görenekler bakımından niteliğini değiştirmemiştir.

² M. P. Gryaznov. *Perviy Pazırık. kurkan*, Len. 1950 sah. 5-6.

³ *Manas* (Büyük sefer) 1946, sah. 221.

Manas destanı birçok yüzyıllar boyu sürüp gelen “manasçı” denilen saz şairlerinin kollektif eserleridir. Her devrin “manasçı” şairi bu destana kendi devrinden yahut biraz önce geçmiş devirden bazı öğeler eklemiştir. Kırgız ulusunun unutmadığı birçok ünlü manasçılar vardır. Bunlardan biri Keldibek adlı manasçıdır. Söylentiye göre bu halk şairi 1750 yılında doğmuştur. Onun hakkında söylenen menkibeye göre o Manas destanını terennüm ederken çadır sallanır, fırtına kopar, karanlıkta korkunç atlılar görülür, nal sesleri iştilirmiş... O Manası terennüm etmiye başlarsa çobanlar sürülerini bırakıp obaya dönerler, hayvanları da onun arkasından Manası dinlemeye gelirler, kurtlar bile sürülere dokunmazmış. Böylece Manas Kırgızlarda bir destan kahramanından ziyade bir kült haline gelmiştir. Şimdiki manasçıların ustalar silsilesi bu büyük manasçı Keldibek’e dayanır, Balık, Naymanbay, Tınıbek, Çüyüke adlı ünlü manasçılar Keldibek’in öğrencileri olan manasçılar silsilesini teşkil ediyorlar. XIX. yüzyılın manasçılarından Orazbakoğlu Sağınbay (1867-1930) ve Karalayoğlu Sayakbay (doğumu 1894) ün salmış manasçılardır. Karalayoğlu Sayakbay’ın rivâyet ettiği Manas destanı 400.000 mısradır; Orazbakoğlun’dan 1922-1926 yıllarında 250.000 mısra tesbit edilmiştir. Bu manasçıların söylediklerine göre Manas destanının tamamını tamamlamak için altı ay terennüm etmek gerekir⁴. Bu destan Kırgızlar arasında o kadar tanınmış ve yaygındır ki bundan bir parça bilmiyen bir Kırgız bulunmaz.

Manas destanını tamam söyleyenlere “manasçı” denildiği gibi bu destandan ancak bir epizod söyleyen saz şairlerine de “ırcı” denir. Manasçı ve ırcılar Manası veya başka bir destanı söylerken kobuz (Kırgız söyleyişine göre “komuz”) yahut “kıyak” denen iki telli yaylı saz kullanırlar. Manasın Er Töstük epizodunda bir kız kendi kopuzunu “altın yanaklı gümüş dilli (*altın caak kümüş til*)” diye tavsif ediyor.

Manas adına gelince eski tarih kaynaklarında bu ada rastlanmıyor. Fakat coğrafi ad olarak birçok yerlerde tesbit edilmiştir. Bu adlardan dikkate değer biri Hindistan’da Assam bölgesinde bulunan bir ırmağın adıdır. Herhalde bu Manas adı Türkistan’a budizimle gelmiş olsa gerek. Kuzey Kafkasya’da *Manas özen*, *Manas avul* (köy), Mahaçkaleden 30 kilometre uzakta bir de *Manas istasyonu* vardır. Kafkasya’ya bu adı

⁴ Yakutların destanları (olongo) da çok uzun idi. Mancarı adlı bir Yakut saz şairinin Seroşevskiye anlattığına göre o öyle uzun olongo biliyormuş ki ancak bir ayda tamamlanabilirmiş (*Yakuti* I, 611).

Nogay boyları getirmiş olsalar gerektir. Radloff, Manas destanını kimlerden nerede tesbit ettiğini yazmamıştır. Son yıllarda bu konu üzerinde araştırmalar yapıp yapılmadığını bilmiyoruz. Manas destanının bir parçası olan Er Töştük destanına önsöz yazan C. Taştemirolu'nun bir kaydına göre Radloff'un Colay ve Er Töştük destanları Colay adlı bir manasçıdan tesbit edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bu manasçı o sıralarda Tokmak kentinin güneyindeki Şamşı ırmağı boyunda göçüp konan bir Kırgız saz şairiymiş. Bu şairin Manas destanından en sevdiği bölüm Colay destanı imiş. Birçok manasçılar bu Colayı sevimsiz Kalmuk hanı olarak tasvir ettikleri halde manasçı Colay adaşı olan bu alpi iyi ve müslüman olarak tasvir etmiştir. Gerçekten Radloffun birinci kısmında tasvir edilen Colay ("kâfirler hanı han Colay") ile ikinci kısmındaki tasvir edilen Colay birbirine uymıyan ayrı tiplerdir. Bu kısmındaki Colay Kalmuk değil, Manas gibi o da Nogaylı bir alp ("on san Nogay yurtum var, on san Nogay içinde Nogyabay denen atam var").

Bu gün elimizde bulunan Manas destanı metinlerinin, eski Kırgızların yaşayış ve geleneklerini aksettirmesi bakımından, en önemlisi Radloff'un tesbit ettiği metindir. Son otuz beş yıl içinde tesbit edilen tam destan metni yayımlanıncaya kadar Radloff'un metni bu değerini muhafaza edecektir. Radloff'un metni üç büyük bölümden ibarettir: 1) Manas, oğlu Semetey ve torunu Seytek hikâyeleri, 2) Colay ve 3) Töştük epizodları.

Radloff'un tesbit ettiği metin son yıllarda tesbit edilen metinlerin ancak 1/20 olduğu halde Manas trilogiyasında tasvir edilen bütün olaylara dokunmuştur. Bu metnin özeti bütün Manas destanı hakkında bir fikir verebilecek niteliktedir. Burada onun özetini verelim.

1) *Yeditör denilen yerde Böyün han vardı.* Onun oğlu Kara Han, onun oğlu Cakıp Han idi. Cakıp Han Almatı (Alma Ata) ırmağının kaynaklarındaki Çunkar uya (Sungur yuva) denilen yerde yerleşmişti. Evlâdı yoktu. Karısının yatırlarda, kutlu elma ağaçları altında, kutlu pınarlar yanında gecelemediğinden şikâyet ediyor... Cakıp Han Tanrı'dan alp oğlan istiyor. Nihayet bir oğlu oluyor. Bu oğlan için Tanrı'ya genç akboz kısarak kurban ediyor, dört peygamber hoca oğluna Manas adını veriyorlar.

Akboz bee soydurdu
Tört paygambar kocoğ
Atın Manas koydordu

Her taraftan elçiler gelip Yakıp Hanı kutladılar.

Manas babasına “ben islâm yolunu açacağım, gâvurların malını yağma edeceğim” diyor. Yakıp Han eski arkadaşlarından Baka’yı çağırıp oğlunun sözlerini anlatıyor. O da “çok güzel atlarımıza binelim, akın edelim, Pekin yolunu bozalım”. diyor. Bu bap şöyle tamamlanıyor:

- Botodoy közün caynatkan,
 Şakarday için kaynatkan,
 Cakıp uulu caş Manas
 Cangıs onğon er Manas
 5. On caşında ok atkan,
 On törtünö çıkkanda
 Ordo çaykap kan bolğon,,
 Altmış aygır yüz kunan
 Aydap cedi Kokandan
 10 Seksen baytal, miñ kımkap
 yetkisip aldı Bukardan,
 Kaşgardaki Kıtaydı
 Turpan aydap çıkardı,
 Turpandağı Kıtaydı
 15 Aksı aydap çıkardı.

“Güzel (harfiyen: deve yavrusu gibi) gözlerini parlatmış, içini potas gibi kaynatmış olan Yakıbın oğlu genç Manas, yalnız (tek başına) muvaffak olmuş er Manas on yaşında ok atmış, on dört yaşında han karargâhını yıkıp han olmuş, altmış aygır, yüz genç at Hokanttan alıp yedi, seksen genç kısrak ile bin [top] ipek kumaş Buhara’dan aldı, Kâşgar’daki Çinlileri sürüp (koğup) Turfan’a çıkardı, Turfan’daki Çinlileri sürüp Aksu’ya çıkardı”

2. *Kalmuk Hanın oğlu* [“Büyük sefer”e göre: Çin hanının oğlu] *Almambet’in müslüman olup Er Kökçe’ye sığınması, ondan çıkıp Manas’a gelmesi.*

Yerin yer olduğu, suyun su olduğu çağda altı atanın oğlu gâvur, üç atanın oğlu müslüman vardı. O sırada Oytarların hanı Karahan’ın oğlu Almambet doğmuştu. O aziz erenlerin duasıyla, Arçalı mezar tanrısının emriyle dünyaya gelmişti. Büyüdü müslüman oldu. Babasını öldürüp müslüman beyi Er Kökçe’ye sığındı, büyük iltifat gördü. Er Kökçe’nin kırk yiğidi bu Kalmuk prensinin Beyleri tarafından çok sevildiğini görüp kıskandılar ve Er Kökçe’nin karısı Ak Erkeç’le dost

olduğu hakkında dedikodu yaydılar. Almembet'le beyin arası açıldı. Almembet Manasın karargâhına geldi. Manas tarafından çok büyük sevgiyle karşılandı.

3. *Manas ile Er Kökçe'nin savaşı.*

Manas'ın askerleri Er Kökçe'nin at sürülerini sürüyorlar, ilini yağma ediyorlar. Kökçe yeniliyor. Bu savaştan sonra Cakıp Han oğlunu evlendirmek istiyor ve kız arıyor. Manas'a lâyık kız Temir Han'ın kızı Kanıkey olduğunu işitti. Temir Han kızını Manas'a verecek oldu. Fakat veziri mavi sakal Mendibay (Benlibay) bu evlenmeye engel olmak istiyor. Nihayet bu vezirin entrikası sonucunda düğün sırasında kavga çıkıyor, savaş ve yağma oluyor. Mendibay Manas'ı zehirliyor. Manas ölüyor. Manas'ın ölümünden sonra ailesi yoksulluk, sıkıntı çekiyor. Manas'ın atı, av kuşu ve köpeği mezarının başında ağlıyor. Manas'a canını bağışlasın diye Tanrı'ya dua ediyorlar. Manas'ın kırk yiğidi ise Manas'ı unuttular. Tanrı hayvanların duasını kabul edip Manas'ı diriltti. Manas tekrar eskisi gibi iline yurduna hizmet ediyor...

4. *Han Kökütey'in yas (yoğ) töreni.*

"Han Kökütey hastalandı. Ölüm yatağında ilini yurdunu çağırdı. Son vasiyetini söyledi. Han Kökütey öldükten sonra Bokmurun (=Sü-müklü) büyük yoğ (yas) törenine bütün ilini ve komşu ulusları çağırdı. Gâvur ve müslüman diye ayırmadı. Yoğ töreninde at yarışları, pehlivan güreşleri ve türlü oyunlar olacağını da haber veriyor. Törene gelmek istemiyenleri tehdit ediyor. Büyük tören yapılıyor. Sonunda kavga, savaş oluyor. Bu savaş gâvur Hanı Colay ile Manas arasında çok uzun müddet devam ediyor.

5. *Göz Kaman Cakıp Han'ın Göz Kaman adlı bir kardeşi vardır.* Bu kardeşi küçükken kalmuklar tarafından esir alınıp Mogolistan'a götürülmüştü. Göz Kaman Kalmuklar arasında büyüdü, evlendi, çoluk-çocuk sahibi oldu. Beş oğlu ile ata yurduna geldi. Bu amcasından Manas'ın hiç haberi yoktu. Bir gün bir delikanlı gelip amcasının geldiğini müjdeledi. Manas Kalmukça konuşan bu delikanlıyı casus sanarak zincire vurdu ve böyle bir kardeşi olup olmadığını öğrenmesi için babasına adam gönderdi. Babası bu haberden çok sevindi ve Manas'ın amcasını iyi karşılaması için emir verdi. Manas'ın anası ve karısı bu amcanın ve beş oğlunun gelmesini hiç beğenmediler. Kalmukça ad taşıyan bu yeğenlerinden hoşlanmadılar: "Bölbörcün adlıdan hayır gelir mi? Döbrülcün adlıdan hayır gelir mi?" diye Cakıp Hana kafa

tuttular... Manas ise amcasının ve oğullarının gelmesine çok sevindi. Bir ziyafette delikanlılar kavga edip Manas'ı dövdüler, kan revan içinde evine getirip bıraktılar....

Manas Kalmuklara karşı sefere çıkıyor. kalmukça bilen amca oğullarından faydalanmak istiyor. Bunlardan Gökçegöz adlı birini Kalmuklar arasına casus olarak gönderiyor. Fakat bu Gökçegöz ihanet ediyor. Sonra Almambet casus olarak Kalmuklar arasına giriyor. Hanın kızı Altun Ay eğlence tertip etmişti. Almambet bu oyuna iştirak edip Kalmuk gençlerini yeniyor ve Altun Ayı öpmiye hak kazanıyor, öperken yüzünü ısırtıyor. Kız bağırtıyor, kavga, gürültü arasında Almambet kaçıyor. Manas'a Kalmukların durumunu anlatıyor, "Han kızına nişan vurdum. O benim olacak" diyor....

Manas Kalmukları yenip çok ganimet alıp dönerken yolda Gökçegöz onu ve kırk yiğidini zehirliyor; Kırk yiğit ölüyor. Manası karısı Kanıkey tedavi ediyor. Mekke'den erenler gelip Kanıkey'e yardım ediyorlar. Sonra Manas Mekke'ye gidip dua etti, kırk yiğidini diriltti.

6. *Semetey'in doğumu.* Manas ihtiyar oldu. Ak kula atı arık oldu. Kırk yiğidini çağırıp vasiyetini söyledi. Ölümünden sonra doğacak olan çocuğuna iyi bakmalarını rica etti. Manas öldü. Yas töreni yapıldıktan sonra Cakıp Han Manas'ın yigitlerinden Abeke ile Köbeş'ten biriyle evlensin diye gelinine haber gönderdi. Kanıkey "gebeyim kız doğarsa suya salıverir, ateşe yakarım, evlenirim; oğlan doğarsa evlenmek değil, Abeke'nin yüzüne bile bakmam" diye cevap verdi.

Kanıkey'in bir erkek çocuğu oldu. Düşmanları bu yavruyu öldürmek istediler. Manas'ın anası ile Kanıkey bu yavruyu alıp Temirhan iline doğru kaçıyorlar. Yolda birçok sıkıntılı günler geçirdikten sonra perişan bir halde Temir Han'ın karargâhına geliyorlar. Kara Han (= Temir Han) kızı ve torununun sağ gelmesi münasebetiyle büyük bir toy-tören yaptı. Alını akıtmalı kısarak kurban etti, torununa ad versinler diye ilini, yurdunu topladı. Kimse ad bulamadı. Bir ak sakallı akboz atlı peyda olup uzunca dua ettikten sonra Semetey diye ad verdi.

Semetey büyüdü. Baba yurduna dönmek istiyor. Anası ona orada kimlere başvuracağını anlattı. "Bakaya selâm de, onun sözünden çıkma!" diyor. Cakıp Han hayatta idi. Semetey'in gelmesinden memnun değil. Anasına yapılan zulmün öcünü alacağından korkuyor, torununu zehirlemek istiyor. Bunu öğrenen Semetey büyük babasını, Abeke ile Köbeşi öldürüyor,

7) *Semetey baba yurduna yerleştikten sonra Kalmuklar yurduna akınlar yapmaya hazırlandı.* Babasından kalan kırk yiğidi topladı. “Akın yapalım. At sürüleri ganimet alalım” dedi. Sefere çıktı. Kırk yiğit kendi aralarında “önümüzdekiler yetmiş yaşına, arkamızdakiler altmış yaşına geldi. Babasına hizmet ettik. Şimdi oğluna hizmet ediyoruz. Bu ihtiyarlığımızda bizi yüksek dağlardan aşırarak, akıntısı güçlü sulardan geçirecek... bizi öldürecek” diye konuştular ve verilen emri dinlemeden kaçtılar. Semetey bunların arkasından yetişip yalvardı. Kimse dinlemedi. Nihayet kırk yiğidi öldürdü. Acubay ile Almembet’in karılarının birer oğulları dünyaya geldi. Semetey bu çocukları kendisine kardeş edindi, birine Kançura, birine Külçura adını verdi. Bunlar yiğit oldular. Semeteye hizmet ettiler. Birgün bu iki delikanlı ile Akın kızı Ayçürek hakkında konuştu. Ay Çüreki almak için Akın han iline akın yapacağını anlattı. Kızı kaçırdı. Kızın nişanlısı olan Kökçe oğlu Ümetey Semetey’in bütün sürülerini yağma etti. Savaş başladı. Karşılıklı yağma uzun müddet devam etti. Nihayet Semetey barış öne sürdü. Ümetey de kabul etti. Semetey birgün sefere çıkmaya hazırlanırken düş görüyor, karısı Ay Çürek bu düşü yoruyor, “sefere çıkma. Felâket var” diyor. Semetey “düş dediğin nedir ki? saçmadır” diyor. Düş iyiye çevrilsin diye babasının ruhuna akboz kısırak kurban kesti. Er Kıyasın iline akın etti. Almembet’in oğlu Kançura Semetey’e ihanet edip onu Er Kıyas’a yakalayıp verdi. Semetey’e sadık kalan Külçurayı Er Kıyas köle olarak kullandı.⁵ Ay Çürek bir oğul doğurdu. Er Kıyas bu çocuğu öldürmek istedi. Fakat Ay Çürek ona “koğu elbisemi giyer babam Akın Hana giderim, öcümü alırım” diye gözünü korkuttu. Er Kıyas bu çocuğu evlât edindi, il, yurdunu topladı, büyük tören yapıp çocuğa ad istedi. Kimse ad bulamadı. Ak sakallı Aykoca çocuğa Seytek adını verdi. Er Kıyas Seyteği çok sevdi. Seytek büyüdü. Külçurayı korudu, kanadı altına aldı. Külçura eski halini buluyor. Er Kıyas’ı öldürdüler. Büyük babaannesini arayıp baba yurduna geldi. Kançura buranın beyi olmuş, Kanıkeyi koyun çobanı yapmış, ona çok eziyet vermişti. Külçura Han Kançura’yı yakaladı, onu Kanıkey öldürüp kanını içti. Seytek Taşkent’ten Talas’a kadar uzanan sahada hanlık etti.

⁵ Manas destanına göre eski zamanda Kırgızlar külelerinin kürek kemiğini kesmişlerdir. Bu göreneğe başka yerde rastlanmıyor. Bozkır destanlarına göre külelerin kulaklarını delmişler, tabanlarını kesip tuz ekmişlerdir.

“Manas trilogiyası” denilen Kırgız destanının esas konusunun özeti işte budur. Bu bölümde Manas’ın Er Kökçe, Çinli Konurbay, Yolay (Colay), Er Töştük adlı alplar, Çin, Oyrat, Hokant, Balh, Badahşan ülkeleriyle savaşları kısaca tasvir edilmektedir. Bu “trilogiya”da adı geçen alplardan Colay ile Er Töştük’ün başından geçenler Radloff’ta da ayrı ve müstakil destan şeklinde tesbit edilmiştir. Halbuki Radloff’un önsözündeki mütalâasına göre bu iki hikâye “Manas trilogiyası”nın içine bap yahut epizod olarak girmeli, büyük destan içinde yoğurulmuş olmalı idi. Bize öyle geliyor ki Radloff’un yukarıda naklettiğimiz mütalâasını şöyle anlamak gerekiyor: “Bir ulusun geçirdiği büyük bir tarihî olayın kahramanı adına halk ruhunun yarattığı destan o zamana kadar parçalar halinde halk içinde terennüm edilen bütün epopeleri, hattâ halk edebiyatının bütün nevilerini kendi çevresine topluyor. Destan devri geçtiği gibi bu öğeler (unsurlar) dağılmaya başlıyor. Büyük destanın ikinci, üçüncü derecedeki alplarına ait epopeleri tekrar müstakil destanlar şeklini alıyor”.. Bu anlayışımıza göre Kırgızların destan devri yaşadıkları çağda Colay, Er Töştük, Er Kıyas, Almambet... gibi alplara ait epopeler tarihî veya efsanevî büyük bir kahramanın, yani Manas’ın, çevresine toplanarak tek bir destanın bapları, yahut epizodları olmuşlardır. Bu tek ve büyük destanın bazı kısımları kuvvetli olmıyan manasçılar tarafından müstakil destan gibi söylenmiştir. Son yıllarda edebiyat tarihi alanında çalışan Kırgız filologlarının eserlerinde Er Töştük, Coloy, hattâ “Manas trilogiya”sına giren Semetey hikâyelerini müstakil destanlar saymak temayülü göze çarpmaktadır. Kırgız halk edebiyatı, hele destanlar üzerinde çalışan Kırgız filologu C. Taştemirov’un Er Töştük destanına yazdığı önsözden bu destanı “Manas”tan tamamiyle ayrı bir destan saydığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu önsözünde o şöyle diyor: “Elimizdeki bu kitap manasçı Karalayov’un söylediği varyanta göre verildi. Bu varyant ilk defa 1938 yılında yayımlanmıştır. Şimdiki bu basımında bazı değişiklikler yapıldı, Manas eposuna ait epizodlar çıkarıldı, bazı tekrarlamalar, mümkün olduğu kadar, kısaltıldı”. C. Taştemirov’un bu sözlerinden anlaşılıyor ki o Er Töştük destanını Manas destaniyle bağlayan parçaları çıkarıp onu müstakil bir destan şekline sokmuştur. Manas destanının “Büyük sefer” epizoduna önsöz yazan U. Cakişev ise bu fikirde değildir. Ona göre “Manas’ta gerçek hayattan alınmış düğün, spor, yas törenleri, halk bayramları çok güzel tasvir edilmiş, bazı epizodlar o kadar uzun anlatılmış ki bunlar müstakil destanlar şeklini alıyorlar” (S. 8-9). Gerçek-

ten elimizdeki metinlerin karşılaştırmasından Er Töştük ve Colay destanlarının Manas destanından birer epizod veya bap olduğu açık görülür. Radloff "Manas"ının birçok yerlerinde Er Töştük'ün adı geçmekte ve yaptığı işlere işaret edilmektedir. (Meselâ, 73, 143, 157, 161, 168, 171. sah.).

"Büyük sefer" (Çoñ kazat) epizodunda da Er Töştük adı çok geçiyor. Gerek Manas'a karşı yapılan suikastta, gerek Çin savaşlarında Er Töştük'ün rolü büyüktür. Bu varyanta göre Er Töştük Manas'a meydan okuyacak kadar güçlü ve nüfuzlu bir alptir. Manas'a karşı ayaklanmak için on bir derebeyini kandırmış ve onlara birlik ve doğruluk andı verdirmiştir.

Ç. Velihanov'un tesbit ettiği epizod çok küçük bir parça olduğu halde orada da Er Töştük önemli yer tutuyor. Er Töştük hikâyesindeki Çoyunkulak alp bile zikredilmiştir. Karalayov'un varyantında Bokmurun Han Kökütey'in öz çocuğu değil, Er Töştük'le peri kızı Aysalkı'nın oğludur. Onu bu peri kızı deve sürüsündeki bir deveye bağlayıp çocuksuz olan Han Kökütey'e göndermiştir. O da bu çocuğu evlât edinmiştir. Radloff rivayetinde Bokmurun Han Kökütey'in öz oğludur. Ç. Velihanov rivayetinde Karalayov rivayetine uygun bir cümle vardır: Han Kökütey vasiyetinde "melez çocuk, buluntu çocuk diye hor görmeyiniz" diyor.

Colay destanı, hiç şüphesiz, Manas destanının bir bölümü, epizodudur. Radloff'un rivayetinde ayrı bir destan gibi tesbit edilmiş ise de Manas'la olan savaşları onu Manas destanının önemli alplarından biri olarak göstermektedir. Colay destanının içinde de asıl Manas destanı ile ilgili bölümleri vardır. Bu destanın kahramanlarından Göçmezbay'ın cariyesi Karasaç asıl Manas destanının kahramanlarının adlarını birer birer saymaktadır (sah. 510-512). Bu alp Colay, Radloff rivayetinde bazan müslüman, bazan da "gâvur hanı" olarak zikredilmektedir. "Büyük sefer" epizodunda ise alp Colay Çin kahramanıdır.

"Büyük sefer" epizodu birçok özellikleriyle Radloff'un Manas'ındaki rivayetten ayrılmaktadır. Hele İslâm dininin tesiri "Büyük sefer"de, Radloff rivayetine göre epeyce kuvvetlidir. Bununla beraber şimdiye kadar hiçbir Manas metninde rastlamadığımız dişi tanrı "Umay" adı bu "Büyük sefer" de geçmektedir. Bilindiği gibi "Umay" eski Türk samanlığının ünlü dişi tanrılarından biridir⁶. "Büyük sefer" de Umay

⁶ "Büyük Sefer" sah. 221. Abdülkadir İnan *Umay ilahesi hak.* TM II, 444-446; *Şamanizm*, 34-39 v. e.

adı geçen cümle şöyledir: “Koruyucu büyük anamız azize Umay’ın kutlu işareti hemşirem Kanlıkey’in sağ umuzunda çıplak erkek çocuktur”. Bu rivatyette Orhon ırmağının adının zikredilmesi de dikkate değer. Manas’ın Çin seferinde ordusu İrtişten sonra Orhon’dan geçmektedir. Başka rivayetlerde İrtiş çok geçiyorsa da Orhon adına rastlanmıyor. Herhalde bu Umay ve Orhon adları destanın ilk kuruluş çağına ait öğeler olsa gerektir. Ç. Velihanov’un rivayetinden bahsederken N. İ. Veselovskiy bu rivayetlerin bazı yerlerinin Orhon yazıtlarını andırıldığını söylemiştir. Manas destanındaki “fakir halkı zengin kıldım, aç miltimi doyurdum, çıplak halkımı giyindirdim”, “dağılmış halkı topladım il kıldım” gibi cümleler gerçekten Orhon yazıtlarını hatırlatıyor. Fakat şunu da göz önünde bulundurmak gerektir ki buna benzer cümlelere yalnız Manas’ta değil, başka Altay-Yenisey destanlarında da raslanır. Meselâ “yaya gelenlere at verdi, çıplak ulusuna elbise verdi, açları doyurdu” (meselâ, Proben II, 404, 429) gibi cümlelere çok rastlanır.

Elimizdeki metinlerin hepsinde Han Kökütey’in aş töreni (yas töreni) önemli yer tutmaktadır. “Büyük sefer” epizodu bu törenin tasviri ile başlıyor. Radloff’un rivayetinde bu tören 65 sahife tutuyor (S. 140-205). Ç. Velihanov’un verdiği parça bu törenin tasvirinden ibarettir. Bu parça esas bakımından Radloff tarafından tesbit edilen rivayete benzemekte ise de çok zengin ve düzgün bir varyanttan alınmış olduğu anlaşılmaktadır.

* * *

Manas destanının Radloff tarafından tesbit edilen rivayeti eski göçebe Kırgız toplumsal yaşayışını çok iyi aksettirmektedir. Eski Kırgızların dünya görüşlerini, dinî telâkkilerini, son zamanlarda unutulmuş veya gizlenmiye çalışılmış ilkel çağruların kalıntısı olan bazı göreneklerini bu destandan öğrenmek mümkündür. Bazı önemli noktalara burada işaret etmek istiyoruz.

Manas kahramanlarının tanrı anlayışları VIII. yüzyıl Gök Türklerinin ve IX. yüzyıl Yenisey Kırgızlarının Tanrı hakkındaki inançlarından daha ilkel niteliktedir. Alp Manas bir savaşta yaralandığı zaman: “başkaları tanrı tanrı dediklerinde ben kendim tanrıyım derdim. Meğer tanrı başka imiş” diye tövbe ediyor. (Radloff, 69). Colay Han destanında anlatıldığına göre bir felâket sırasında Karasaç adlı cariyeye Tanrı’ya dua ederken “Tanrının ciğeri ağırdı”, yani “esirgedi, acıdı”

da duasını kabul etti (Radloff, 52) denilmektedir. Bunu söyleyen müslüman manasçı Kırgızın Tanrı anlayışıyla Altaylı şamanist halk şairinin Tanrı anlayışında fark yoktur. Altaylı şaire göre “sığın-geyiğin ağladığını gören Tanrı onun haline acıdı ve ağladı” (Rad. Proben II, 106). Manas’ın kırk yiğidinden biri başbuğu Manas’ı Tanrıya benzetiyor: “Üstümüzdeki beyimiz havada gökte bulunan Tanrı gibidir” diyor.

Üstübüzdö töröbüz

Obodo köktö teñridey (Rad. 216).

Manas destanın bir yerlerinde Tanrı’ya “Er Kудay” diye hitap edilmektedir.

Manas destanının kahramanlarının yaptıkları dinî törenler bir parça islâm tesiriyle karışık şamanlık törenleridir. Alp Semetey’in anası oğluna akşam namazını kıl da, akboz kısarak kurban kes. Babanın ruhunu çağır” diyor. Nikâhtan sonra gelin ateşe secde ederek selâm veriyor.

töböldön baytal soydurdu

tögörök curtun cıydırdı

Saykalğa nıke kıydırdı⁷

.....

üygö kirdi Ak Saykal

enkeyip selâm kıldı deyt

otko kelip Ak Saykal

otko selâm kıldı deyt...

(alınında beyazı bulunan genç kısrağı kurban kestirdi, çevredeki halkını yığdırdı, Saykal’ın nikâhını kıydırdı.... Ak Saykal eve girdi, eğilip selâm verdi, ateşe gelip ateşe selâm verdi⁸.)

Radloff rivayetine göre müslüman olan alp Colay’ın bindiği at “Aç Budan”ın anası Bozkısarak oğluna “Colay beni kurban etsin, başım ile tırnaklarımı Arçalı mezar hazretine assın, kanımı, etimi ite-kuşa koklatmadan yere gömsün” diye vasiyet ediyor. Manas destanında

⁷ “Nikâh kıymak” deyimi müslüman Türklerin hepsinde müşterek bir deyimdir. Eski türklerin evlenme göreneklerine göre kızın baba boyundan ayrıldığıının sembolü olarak bir ağacı yahut bir ipliği kıymışlardır. *Beşik kertme yavuklu* deyimi de, ihtimal ki bu göreneğin kalıntısıdır.

⁸ Yeni gelen gelinlerin ata çadırının ocağındaki ateşe selâm verdiklerini ben çok gördüm. Buna Kazaklar “tecim” derler ki, galiba, arapça “tâzim” kelimesinin bozuntusu olsa gerek. Hocaları çok olan bölgelerde bu âdet yasak edilmiştir.

ölüler kültü çok kuvvetle yaşatılmıştır. Bu “Araçalı mezar” Kırgızistan’ın meşhur kutlu yerlerinden biri olsa gerektir. Destanda birçok yerde geçiyor. Bu mezar hikâyesi ölü kültü ile birlikte ağaç kültürünü de hatırlatıyor. Manas’ın kahramanları hep dişi hayvan kurban ediyorlar. Bu dişi hayvanın muhakkak alında beyaz noktası veya akıtması olmalıdır. Kazak destanlarında da böyledir, fakat hayvanın cinsi erkek de dişi de olabilir. Kurbanlık koyunun başı sarı veya akıtmalı olmalıdır. Büyük bir tören yapmaya hazırlanırken Manas yiğitlerine şöyle hitap ediyor:

ak sargıldan bee soyup
ak, sarı başlı koy soyup
ulu tülöö kılalı...

(ak sarı donlu kısrağ kesip, ak, sarı başlı koyun kesip, ulu kurban töreni yapalım).

Manas’ın oğlu Semetey babasının mezarı üzerinde “akboz kısrağ” kurban ediyor,

akboz beeni alalı,
han atake beytine
azır tayıp⁹ keleli

(akboz kısrağı alalım, han babacığımın meyyitine - mezarına - şimdi kurban edip gelelim).

Manas destanında törenlerde kurbanlık hayvanların en önemlisi attır. Bununla beraber deve ve koyun da zikrolunur. Fakat sığırdan kurban kesildiğine rastlanmıyor. Deve kurbanına destanda iki yerde rastlanmaktadır. Colay’ın oğlu Bolat ölmüştü. Babasının yanında hizmet eden Karasaç kadın Bolatın dirilmesi için Tanrıya yalvardı, bir celmaya (hecin) devenin karnını yarıp kurban kestikten sonra ak ciğerini çıkarıp ölüye vurdu. Tanrı bu kurbanı ve töreni kabul ederek Bolatı diriltti.

celmayanı cara tartt’le,
öpküsün suurup ald’ele,
Bolottun başına kakt’ele¹⁰
Bolot başın kötürdü,

⁹ ‘Tayır’ hayvan kurban vermek. “Azır tayır” ölünün ruhuna kurban kesmek (krş. Altay ve Televütçede “tayılğa” = kurban. Radloff, WB, III, 769)

¹⁰ Hastaya musallat olan ruhu memnun etmek için kesilen kurbanın ak ciğeri ile hastaya vurmak çok yaygın bir görenektir. Anadolu’nun bazı yerlerinde ak ciğerle

Koltuğuna kol sald'ele
 Koltuğuna kakt'ele,
 Kıbla cakka karadı,
 daarat aldı Bolot can
 İman aytttı Bolatcan....

(Hecini ortasından yarıp ak ciğerini çekip aldı, Bolatın başına vurdu, koltuk altını tuttu, koltuk altına vurdu. Bolat başını kaldırdı, kıbla tarafına baktı, apdest aldı, kelimeyi şehadet getirdi).

Manasın oğlu Semeteyin baba yurduna sağ döndüğüne sevinip baba dostu Bakay benekli bir dişi deve kurban kesti.

baydın uulu Bakay Kan
 Kuçaktap oop cıgıldı:
 "Aynalayın¹¹ Semetey, botom,
 "töö enesi çaar ingen,
 "kudayımın colunda
 "alıp kelip muustayım"
 töö enesi çaar ingen
 alıp keldi bu Bakay,
 kudayının colunda
 alıp kelip muustadı...

(Bayın oğlu Bakay Han kucaklayıp bir yana meyledip düşüverdi -ve dedi "Kurban olayım Semetey, yavrum, deve anası benekli dişi deveyi getirip Tanrı yoluna boğazlayım- keseyim- "Bu Bakay deve anası benekli dişi deveyi getirdi Tanrı yoluna kesti).

Colay epizodunda bir kadın kaybolan evlâtlığı olan Bolat adındaki çocuğunu bulup sesini duyduğunda "kurban olayım" yerine "kulağımı keseyim çunak olayım" diyor:

Anda ayttı baybiçe:
 "Bolottun ünü çırkırayt,

tedavi âdeti bu eski göreneğin kalıntısı olsa gerektir (bk. M. Şakir Ülkütaşır. *Sinop ve çevresinde sıhhat. hak. inanmalar* HBH, 1934, sayı 42 sah. 142).

¹¹ "Aynalma~aylanma" birinin çevresinde dönme, tavaf etme. "Aylanayım, aynalayım" kurbanın olayım demektir. Eski bir kurban töreninden kalma deyimdir. krş. "kırk evli kulla kırk cariye oğlu başına çevirdi azad eyledi" (Dede Korkut, Kılıslı sah. 86). yine bk. F. Köprülü. *Başta dönmek, Aynalmak* (Azerb. y. B. III, 133-140).

“altmış tamır zırkırayt,
 “kulağım kesip alayım
 “çunak kempir bolayın”.

(Orada hanım katun dedi: Bolatın ünü - sesi geliyor, altmış damar (ım) ağrıyor, kulağımı keseyim, kulaksız kocakarı olayım”).

“Kurbanın olayım” yerine “çunağım olayım” deyimi Kazak-Kır-gızlarda da söylenir. Eski zamanlarda adak-kurban olarak kulağın kesildiği de anlaşılmaktadır. Bu görenek, bizim bildiğimize göre, et-nograflarca tesbit edilmemiştir.

Radloff rivayetindeki Manas destanı kahramanlarının ant törenleri de islâmdan önceki şeklini muhafaza etmiştir. Alplar taş ve su ile ant içerler. Yalan yere ant içerlerse su kurur, taş yarılr.

Kara taşka ant ayttı
 Kak carılıp ketti taş,
 Kara suğa ant ayttı
 Kara suu *soolp* ketti

(Kara taş üzerine ant içti, taş ortasından yarılıverdi, kara su üzerine ant içti, su kuruyuverdi).

İki alp dost ve kardeş olmak istediklerinde ortalarına silâh koyup ant içiyorlar. ¹²

Anda ayttım Colay Kan:
 “Kara - Kul-minen Sarı-Kul
 “Korkpogun menden, kaçpağın
 “Kıyamattık dos boloyın”
 Bir oğun suurup aldı,
 arasına koydu deyt,
 kıyamattık dos boldu....

(Orada Colay han söyledi: “Karakul ile Sarikul benden korkmayınız, kaçmayınız. Kıyametlik dost olayım”. Bir okunu çekti, aralarına koydu kıyametlik dost oldular).

Eski Türk andlaşma töreni öğeleri arasında yeri veya bir şeyi kertme ögesi bulunmuş olduğu görülmektedir. Alp Almambet, Alp Er Kökçe ile bozduğu gün and yerine kınından bıçağını çıkarıp yere çaprazlama çizdi.

¹² Araya silâh koyup ant içme göreneği Dede Korkut sah. 145.

yerge arkı-terki çiydi
bıçak kaytıp kınğa saldı...

(Yere çapraz çizgi çizdi, bıçağını tekrar kımına koydu).

Aynı tehdit andını “Edige-Toktamış” destanında da görüyoruz ¹³. Bu ant şekline Dede Korkut’ta da rastlanır. “Oğuz yiğidinin öfkesi kabardı, kılıcını çıkardı yeri çaldı kertti, dedi ki “*yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım, kılıcıma doğranayım, okuma sancılayım... bey babamın, kadın anamın yüzünü görmeden bu gerdeğe girsem*” (VI. hikâye S. 106). Yakutların eski göreneklerine göre iki dost birbirine sadık kalmak üzere bir ağacı kertelerdi. Eski Oğuzların küçük çocuklarını nişanlarken sadakat işareti olarak çocukların beşiklerinin bir yerini kerttikleri anlaşılmaktadır. “Beşik kertme yavuklu” deyiminin menşei bu görenek olsa gerektir.

“Büyük sefer” rivayetinde alpların Kuran üzerine yemin ettikleri söylenmekle beraber çok islâmî şekil almış olan bu rivayette de eski ant şekli görülüyor. Bir yerde Manas “*göğsü tüylü yağız yer beni vursun dipsiz yüksek mavi gök beni cezalandırsın, keskin aybaltam beni parçala-sın*” diye and içiyor.

“Büyük sefer” rivayetinde Kur’an üzerine yemin ettikten sonra ant içerek “kan çıkancıya kadar göğüslerine vurdukları”¹⁴ söylenmektedir, ki bu göreneğe başka yerde rastlanmıyor. Bu da eski zaman ant töreninde bulunan bir öge olsa gerek.

Manas destanında IX. yüzyılın Kırgızlarının inançları, dinî anlayışlarıyla XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Kırgızların dinî anlayışları karışık bir halde bulunuyor. Destanın kahramanları Arçalı höyüğe, atalarının mezarlarına akboz kısırak ve benekli deve kurban kestikten sonra aptest alıp namaz kılıyorlar. Alp Manas savaşta ölen arkadaşlarını diriltmek için Mekke’ye gidip dua ediyor, duası kabul olup arkadaşları diriliyor. Fakat bunlar o dünyada neler gördüklerini söylemiyorlar, yani o dünya ile bu dünya arasında fark yok. Akboz kısırağı kurban kestikten sonra Kur’an’dan, Âyeti Kürsi’den bahsederler.

Akboz bee soyalı
Kulkuldabat Kurandı
Kuftan okup aytalı
ayat kürsü imanda

¹³ Çokan Velihanov. *Edige ve Toktamış* (Melioranski yayımı).

¹⁴ *Büyük Sefer* S. 28-32.

(Akboz kısrığı keselim, *kul hüvallah ahad* kur'anı -okuyalım-, akşam namazını kılıp âyeti kürsiyi okuyalım, kelimeyi şahadet getirelim).

Destanın başka bir yerinde islâm dinince farzolan namaz ile karışık bir şamanlık âyini tasvir edilmektedir:

Semetey cürüp ketip kaldı deyt.
 Çıp (?) koygon meçitke
 Semetey kirip bardı deyt,
 Kuptan okup aldı deyt,
 Akboz beeni çaldı deyt.
 azır tayıp aldı deyt,
 biriñ otun aldı deyt,
 biriñ ottu caktı deyt,
 kazan kaynap çıktı deyt,
 Kara koçkul kan çıktı,
 Üçöö ıylap kobo kaldı,
 Sol börügün tayanıp
 Soltanum ekem dep ele,
 Ökürüp koya berdi deyt....

(Semetey gitti diyor [şair]..... (?) Mescide varıp girdi diyor. akşam namazını kıldı diyor, akboz kısrığı kesti, kurban etti. Biri odun aldı, biri ateş yaktı, kazan-tencere kaynadı, koyu kırmızı kan çıktı, üçü de ağlıyarak ayağa kalktı, sol böğrüne tayanıp-elini koyup- "Sultanım baba!" diyip haykırıverdi, diyor [şair]).

Manas destanının kahramanları Altay-Yenisey Türklerinin destanlarının alpları gibi tabiat dışı kuvvetlere malik insanüstü yaratıklar değildir. Bunların bazı olağanüstü hareketleri ve bazı tabiatüstü kudretleri tavsif ediliyorsa da bunlar edebî süslerden ibarettir. Manas destanı bu bakımdan Kazakların tarihî kahramanları Edige Beg destanından pek de farklı değildir. Manas'ın yalnız Er Töştük epizodu fazla efsane öğeleri ihtiva ediyor.

Manas çok eski "atlı uluslar kültürü" devrinin tipik kahramanıdır. Destanın birçok yerlerindeki Manas'ın tavsifi XVII. yüzyılda Kalmuklarla savaşan Kırgız kahramanının tavsifi değil, M. önceki VII-VI. yüzyıllarda Altaylarda ve bütün Orta Asya'da kurgan-mezarlar bırakmış olan alplar devrinin kahramanının tavsifidir. Destanda Manas şöyle tavsif ediliyor:

tokoydo ayu bettengen,
 belestey colbors baştağan,
 çayan közdüü çap caktuu
 teskey cakka kıştağan,
 eneden cañı tüşköndö,
 koy boorınday kara kan,
 on koluna uştağan
 kabağı biik, kaşı bas,
 közü kızıl, öñü saz
 kanduu tuuğan Er Manas...

(Yüzü ormandaki ayı yüzü gibi, başı dağ sırtındaki pars başı gibi, gözleri çıyan gözleri gibi, kuzey tarafta kışlamış, anadan yeni doğduğunda koyun ciğeri büyüklüğündeki kara kanı avucunda tutup doğmuş, göz kapağı yüksek, kaşları basık, gözleri kızıl, çehresi bunlara uygun kanlı doğmuş Er Manas...).

“Avucunda kan tutup doğma” motifi göçebe Türk uluslarının destanlarında çok yaygın bir motiftir. “Mogolların gizli tarihi”nde anlatıldığına göre Çingiz han da avucunda kan tutup doğmuştur¹⁵. Manas destanında yine bir Kaççora adlı kahramanın avucunda kan tutup doğduğu söylenmektedir.

Manas'ın kudreti şöyle tasvir ediliyor:

düyüm alplar sarası,
 Manaska kayrı kamçı çappağan
 batır Manastın aldına
 tuura adam kelmegen,
 aydıninan ay korkkan,
 külpöñünön kün korkkan,
 ay bulutka sıyınğan,
 kün bulutka sıyınğan.
 Mingen atı ak kula,
 kiygen tonu ak kübö
 ak kulağa at cetpeyt,
 ak kübö ok ötpeyt

(Türlü alpların mümtazları, Manas'a karşı kamçı göstermiş (?) değildir, Manas'ın karşısına kimse gelememiş [çıkamamış]tır, aydınından ay korkmuş, heybetinden güneş korkmuş, ay buluta sığınmış, güneş

¹⁵ Ahmet Temir çevirmesi sah. 19 § 59.

buluta sığınmış; bindiği at ak kula, giydiği elbise ak zırh, ak kulaya at yetişmez, ak zırha ok geçmez).

Destanlarda alplar hepsi 14-15 yaşlarında kahraman oluyorlar. Manas destanındaki alplar da böyledir: “on yaşında ok atmış, ondört yaşına bastıkta orda (hanların karargâhını) devirip han olmuş. “Colayın oğlu Bolat ondört yaşında yilkıçların (at sürüleri çoban-muhafızlarının) başbuğu oluyor.

Manas'ın atı (“Ak kula”sı), zırhı, kılıcı şöyle tasvir edilmektedir:

atın tavsifi :

Manas üydön çıktı...
 Öküm tuuğan ak kula
 Örköçü biik zeri bas
 Öktöm tuuğan ak kula
 taykı calduu, tap ettüü
 tamaşaluu ak kula
 Cügürüp attan kalbağan
 astına tögörök tuyak salbağan
 ak kulanı mindi deyt...

zırhın tavsifi :

Bu kıtaydın ustası
 Kıynı minen casağan,
 bu orustun ustası
 Oyu minen casağan,
 bu kalmaktın ustası
 kaylap turup casağan,
 barannın oğı batpağan
 Keltenin oğı cetpegen
 Üstündegi ak olupok
 ak olupğun kiydi deyt.

Kılıcın tavsifi :

Kömürünö çıdalbay
 Könkö tokoy coyulğan,
 Suğatına çıdalbay
 Suuk Başat soolğan,
 ögöönö çıdalbay
 otuz ögöö cayılğan
 Çapkanınan toybosun
 Kişinin kanı minen

Çirkeynin tumçuğu minen suğargan
Kılıcın beline kurçanıp aldı....

(Manas evden çıktı.... mümtaz doğmuş, ensesi yüksek, sağrısı alçak, kuvvetli doğmuş “Ak kula” ya, kısa yelesi, idmanlı etli, dikkati çeken “Ak kula”ya, koşarken /hiç bir/ attan [arkada] kalmıyan, önüne yuvarlak tırnaklıyı geçirmiyen “Ak kula”ya bindi diyor [şair]. Bu Çin’in ustası emek ile yapmış, bu Rus’un ustası düşünerek yapmış [dövmüş], bu Kalmukların ustası türkü söyliyerek yapmış, “baran” tüfeğinin kurşunu işlemiyen, “kelte” tüfeğinin kurşununu geçirmiyen ak zırhını giydi diyor. Kömürüne dayanamadan sık orman harap olan, su vermesine dayanamadan Soğuk Başat ırmağı kuruyan, eğelemesine dayanamadan otuz eğenin ağzı düzleşmiş olan, çalmasına, kesmesine doymaması için sivrisineğin iğnesiyle alınan insan kanına batırılan kılıcını beline bağladı....)

Destandan anlaşıldığına göre demirci ustalar atlı uluslar kültürü devrinin topluluğunda çok yüksek yer almışlar ve imtiyazlı sınıf teşkil etmişlerdir. Alp Manas zırhını ve kılıcını yapan Töker ustaya “tarhan” diye hitap ediyor.

Manas ayttı ustaga:

“Kıldın b’ele kılıçtı, darkan?

“Soktun b’ele soottu, darkan?”

(Manas ustaya dedi: “Kılıcı yaptın mı, tarhan ? Zırhı işledin mi, tarhan?).¹⁶

Manas bir savaştan zaferle döndüğünde aldığı ganimet malın en önemli kısmını Töker ustaya veriyor.

Kahramanların zırhları, kılıçları gibi elbiseleri de ölümlü kişilerin elbiselerine benzemez. Manas’ın pantolonu altmış teke derisinden yapılmıştır. Dede Korkut hikâyelerinin alplarının elbiseleri de böyle olağanüstü elbiselerdir. Bu hikâyelerden birinde Uruz Koca şöyle tarif ediyor: “Altmış erkek derisinden kürk eylese topuklarını örtmiyen, altı erkek derisinden külâh etse kulaklarını örtmiyen kolu budu haranca uzun baldırları ince Kazan beyin dayısı at ağızlı Uruz Koca”. Şaman dualarında ruh-tanrıların elbiseleri de böyle tavsif edilir.

¹⁶ Yakutlarda demircinin karısına “darhan” diye hitap edilmektedir (Seroşerski Yakuti I,).

Manas'ın ve savaştığı düşman alpların yanlarında türlü falcı ve kâhinleri bulunuyor. En önemli falcı, kürek kemiğini yakıp onda meydana gelen çizgilere göre geleceği haber veren "yağrınçı"dır. Kırgız söyleyişine göre "cuorun" (eski türkçede "yağrın") kürek kemiği demektir. Buna "dalı" da denir¹⁷.

Bu kürek kemiği falı eski yunanlılarda (homplatoscopia), romalılarda (scopulimantia) ve araplarda (İlmülketf) bir ilim olarak kabul edilmiştir. Manas'ta kâhine "tölgöçü" de denilmektedir.

Colay han bir akın yapmak için hazırlanırken "tanrı ile konuşan" Targıl Taz denilen kâhinine kürek kemiği falı baktırıyor.

Targıl Taz dalı cakkan soñ,
dalına karap alğan soñ,
Targıl Taz turup dağı ayttı:
"Kapırdın kanı kan Colay,
"Men korkamın dalıdan
"bu dalının içinde
"kazanbaktay kayran baş
"kan aldınan cayladı
"tuulğaday kayran baş
"tuu aldınan cayladı
"oşu bıyıl attanba!.."

(Targıl Taz kürek kemiğini yaktıktan sonra o kemiğe bakıp dedi ki: "Gâvurlar hanı han Colay, ben kürek kemiğinden korkuyorum. Bu kemiğin [fahının] içinde kazan mahfazası gibi zavallı baş hanın önüne yuvarlandı, çelik başlık gibi zavallı baş tuğ önünde yuvarlandı. İşbu yıl sefere çıkma!")

Alp Manas'ın karargâhının bir yayladan başka yaylalara göç hareketi destanda şöyle tasvir edilmektedir :

Tars etme minen bir atıp
Tarsıldeşip kol cürdü
Kürs etme minen bir atıp
Kürsüldöşüp kol cürdü.
Su ayağı *Korkut*'tan
Margalan'dı bastı deyt,

¹⁷ Kürek kemiği falı hak. bk. A. İnan *Samanizm* şah. 151-159."

Namangen'ge keldi deyt,
 Oşu cerge kondu, deyt.
 Tañ ağırap atkanda,
 Kün kızarıp çıkkanda
 Oşu cerden köçtü deyt
Çatkan ördöp çıktı deyt
Çapaç aşıp tüştü deyt
Kara Buura beline
 aa çığıp keldi deyt,
 aşu aşıp tüştü deyt
Kara Buura oozına
 Kelip konup kaldı deyt,
 erten minen köştü deyt,
Talas boylop çıktı deyt
Celgektin Sarı dalğa
 Kelip konup kaldı deyt,
 Tañ ağırap atkanda
 Kün kızarıp çıkkanda...

("Tars" [onomatope] diye işaret atıldığı dakikada "tars turs" gürültüsü ile kol yürüdü, "Kars kürs" [onomatope] diye işaret verildiği dakikada "kürs kürs" sesi çıkarıp göç hareket etti... Suyun-ırmağın ayağı olan Korkut'tan Margılan şehrini basarak geçti diyor (şair). Oradan Nemengân şehrine geldi, buraya kondu. Tan ağırap attıkta, güneş kızarıp çıktıkta buradan göçtü, Çatkan dağına çıkmaya başladı, buradan Çapas geçidini aşıp aşağıya indi. Oradan Kara Buğra beline çıktı, oradan geçitler aşarak aşağı indi, Kara Buğra ağzına gelip kondu. Sabah erkenden oradan göçtü, Talas ırmağı kıyısını takip edip yukarı çıktı... Celgek'in Sarı sahrasına gelip orada durdu, diyor (şair/).

Manas destanı kahramanlarının coğrafî görüş ufukları çok geniştir. Pekin şehrinden Karıma, Orhon ırmağandan Rum ülkesine, Hint ülkesinden Kuzey Buz denizi kıyılarındaki "İt ili" yurduna kadar uzanmış olan alan bu destandaki alpların dolaştıkları, at oynattıkları yerlerdir.

Kökötay'in yoğ (yas) törenine komşu ve uzak ulusları çağırırken Bokmurun alp çağırılanların buldukları yerleri, ülkeleri birer birer saymaktadır. Çağırılmaya gidecek olanlara şöyle diyor:

Andan arı sen barsaň,
Ertiș ıa caylaėan,
 egiz kar'at baylaėan
 Kkmdn ulu rb bar,
 aėa cetip kabar ber;

.....

Andan arı sen barsaň
Samarkanda Kan Koyon
 aėa cetip haber ber!
 Andan arı sen barsaň,
*Kırım*dardın Bozuul
 aėa cetip haber ber!
 Andan arı sen barsaň,
Ergeș eli, *İteli*
 Aėa cetip haber ber!
 Andan arı sen bersaň
Kașgar, Carkent, Buraėan
 Miň kıtaydı suraėan,
 Kır murundu kızıl kz
 Kıtaydardın Koňurbay
 O Koňurbay kașka kul
 Kılığı curttan bașka kul
 aėa cetip kabar ber!
 Andan arı sen bersaň
gz Kan eli boluėu,
 aėa cetip haber ber!
 Andan arı sen barsaň,
Oğandın kanı Mıs Burėak
 aėa cetip kabar ber!
 Andan arı sen barsaň
Turpandın curtu boluėu
 aėa cetip kabar ber!

(Ondan daha ileriye varacak olursan, İrtiș ırmağında yazını geiren, /yarıș/ iin iki ekiz kara at baėlamıș-hazırlanmıș olan Kkmn oğlu rb bulunur, ona varıp haber ver Ondan daha ileriye varacak olursan Semerkant hanı Koyan vardır, ona varıp haber ver. Ondan daha ileriye varacak olursan Kırımhlardan Bozoėul vardır, ona varıp haber ver. Ondan daha ileriye varacak olursan Ergeș iline ve İtiline

varacaksın, onlara da haber ver. Ondan daha ileriye varacak olursan Kâşgar, Yarkent, Buragan'a gelirsin (orada) bin çinliyi sorguya çeken, düz-yüksek burunlu, kızıl gözlü Çin alpi Konurbay vardır, o Konurbay mümtaz, ahlâkı halktan başkaca olan bir kuldur. Ona varıp haber ver. Ondan daha ileriye varsan Afganistan hanı Mıs Burçak vardır. Ona varıp haber ver. Ondan daha ileriye varacak olursan Turfan yurdu bulunur. Ona varıp haber ver).

Manas destanında göç hareketlerini ve akınlarda alpların takip ettikleri yolları tasvir eden pekçok parçalar vardır. "Büyük sefer" epizodunda ta Pekin'e kadar takip edilen yol anlatılmaktadır.

Kendine itaat etmiyen derebeylerini tehdit ederken şöyle diyor:

Uulu kiter Urumğa
Kızı kiter Kırımğa

(Oğlu Ruma, Kızı da Kırma gider).

Altay-Yenisey destanları kahramanlarının coğrafî görüş ufukları çok dardır. Destancılar kendilerinin gezdikleri ve bildikleri yerleri söyledikten sonra hayalî dünyaya geçiyorlar- gökle yerin bittiği yer, yeraltı dünyası... gibi. Kırgız-Kazak ve Nogayların ve genel olarak Bozkır destanları alplarının coğrafya bilgileri çok geniştir. Kırım, Tuna, Kuban, İdil, Samar, Cayık (Ural), Altay, İrtiş, Azav, Çin, Çürçüt, Hind Rum, Mısır bu alpların at oynattıkları yerlerdir. Manas destanı bu bakımdan Bozkır destanlarından geridedir.

Manas destanında tabiat tasvirlerine çok yer verilmektedir. Hele Arabayoğlu tarafından yayımlanan "Semetey'den bir bölüm" rivayetinde tabiat tasvirlerine çok rastlanır. Bu destanda bir yer şöyle tasvir ediliyor:

Bakası çardap kölündö,
Bülbülü sayrap çölündö,
Bulağı ağıp taşığasn,
Bülbülü sayrap tañşığan,
Muñdu adam caşığan,
Köküğü sayrap takşığan,
Kömüşü arzan taşınan,
Küyüttü bende caşığan,
Betegesı belden bulağan,
Bedesine karasan,
At boorunan ciregen,

cıttasa cıtı buragan,
 Ürügü çirip köñ bolgon,
 Özöndöy bulak saz bolgon,
 Bulağı menen kölünö
 Ördök menen kaz tolgon
 Tekçeden gülü açılğan
 Cemişi cerde çaçılğan

.....

(Kurbağaları gölünde bağırsıp, bülbülleri çölünde ötüşüp, pınarları taşıp, akıp, bülbülü türlü türlü seslerle şakıp üzüntülü kişinin gönlünü açıyorlar. Guguk kuşları öter, gömüştü taşından çok, kederli insan yeniden hayat bulur. (At sürülerinin sevdiği) otları kişi beline ulaşır, yoncasına baksan at bağına (dokunacak kadar) uzamış. Kokusu etrafı sarmış, irikleri çürüp toprak olmuş, ırmak kadar büyük pınarları buraya yakışmış, pınarlarıyla göllerine kazlar dolmuş, yer kaplıyan gülleri açılmış, meyvaları yerlere saçılmış...)

Tañ agarıp atkanda
 Taraza cıldız batkanda
 Havanın celi zırkırıp
 Oyda kulun çurkurap
 Asmandağı cıldızdar
 Kezek menen birkırıp
 Kamıştın başı kuvdurap
 Çöptün başı suvdurap
 Torğaydın barı çırıldap
 Terektin başı dirildep
 Candın barı kibirap
 Namaz maalı bolgando
 Çörek turdu kaşkayıp
 Almaday beti tastayıp...

(Tan ağırıp söktüğü, terazi yıldızı battığı zaman, havanın yeli hızlı esti. Ovada taylar kişneşiyor, gökteki yıldızlar (nöbetleşir gibi birinden sonra biri) parlıyor. Kamış başı ve otlar (rüzgâr ile hareket edip) sesleniyor. Bütün serçe kuşları çırçır öterken, kavak ağaçlarının dorukları sallanırken, canlıların hepsi kımıldamaya başladılar... Namaz vakti geldi, Ayçürek (kız) elma gibi yüzünün vekar ifadesi göze çarparak yatağından kalktı).

Son zamanlara kadar Kırgız ve Kazaklarda tesbit edilen “Kız oynak”¹⁸ geleneğinin en eski şekli Manas destanında görülmektedir. Manas’ta “Kız oynak” birkaç yerde zikredilir. Radloff rivayetinde (S. 321):

Akındın kızı Ay Çörök,
Otuz kızdı koşçu alıp,
Kırk ciğitti başçı alıp,
Akındın kızı Ay Çörök
Oyun baştap çıkkandır
.....

(Akın’ın kızı Ay Çörek otuz kızı yanına arkadaş, kırk yiğiti de kılavuz alarak oyun başlamak üzere çıkmış...)

Yine Radloff’ta (S. 523):

Çınar terek túbündö,
Bir boz ordo bar eken
Kırk kız anım içinde
Kırk ciğit minen oynoydu

(Çınar ağacının dibinde bir beyaz otag varmış onun içinde kırk kız ile kırk yiğit oynuyor).

Radloff’tan 70-80 yıl sonra tesbit edilen rivayetlerde bu “kız oynak” göreneği Orta Asya şehirlilerinin islâmî anlayışlarına göre değiştirilmiştir. Arabayoğlu tarafından tesbit edilen manasçı Tımbek rivayetinde Ay Çörek’in “Kız oynak” töreni tasvir edilirken kırk yiğit zikredilmiyor (S. 73, 76, 80); bu rivayette “yiğit” yerine “gelin” zikrediliyor:

Kaykalağan kara bet,
Kırk kızğa cetip barganı
Otuz *kelin*, otuz kız
Kırkı *kelin* kırkı kız
Kızıl bettü kalıyman
Otuz *kelin*, otuz kız
Ortosında Ay Çörek....

(Mağrur esmer kız - harfiyen kara yüzlü - kırk kıza yaklaştı; otuz *gelin* -genç kadın- otuz kız, kırkı *gelin* kırkı kız, kızıl yüzlü günâhkârlar (?), Otuz gelin, otuz kız /bunların/ ortalarında Ay Çörek’...)

¹⁸ *Kız oynak* göreneği için bk. Ç, Velihanov. *Soçineniya* sah. 62-63 ve XLII.

Bu mısralar Radloff'tan aldığımız yukarıdaki mısraları karşılar. Bu epizodu anlatırken manasçı kırk yiğit ile kırk kızın bir otağda oynadıklarını söylemiyor.

Manas destanında güzel kızları tasvir eden güzel yerler vardır. Semetey'in nişanlısı Ay Çörek şöyle tasvir ediliyor:

Çöröktün cayın aytayın:
 Köbük karday eti bar
 Kızıl kanday beti bar
 Kalemdey kara kaşı bar
 Kunduzday suluu çaçı bar
 Merbettey taza tişi bar

(/Ay/ Çörek'in halini beyan edeyim: Köpük kar gibi eti var, kızıl kan gibi yüzü var, kalem gibi kaşı var, kunduz gibi güzel saçı var, inci gibi dişleri var....)

Han Colay'ın karısı şöyle tasvir ediliyor:

Kırk kulaç çaçı bar eken
 Kara cerge kar yaasa,
 Kardı körsöñ etin kör!
 Karluu cerge kan tamsa,
 Kandı körsöñ betin kör!
 Oymok körsöñ oosın kör
 Cinci körsöñ tişin kör!
 Kalem körsöñ kaşın kör!
 Karağat körsün közün kör!
 Şekerdi körsöñ özün kör;
 Külse tişi kaşkayğan
 Küymönsö cıpar cıttanğan

(Kırk kulaç saçı varmış, kara yere kar yağsa karı gör de vücudunu gör, karlı yere kan damlarsa kanı görde yüzünü gör. Yüksüğü gör de ağzını gör. İnciyi gör de dişlerini gör. Kalemi gör de kaşını gör, siyah frenküzümünü gör de gözünü gör. Şekeri gör de kendisini gör. Gülse dişleri parlıyan, ağzını kıpırdatsa mis kokan...)

Manas destanının hikâye ettiği alpların savaşları çoğu at sürüleri ve kızlar elde etmek içindir. Alp Manas bütün akın ve savaşlarını ailesi, yanındaki yiğitleri ve halkının rahat yaşamalarını sağlamak için yaptığını söylüyor.

Kar yastanıp mal taptım
 Kanıkey cırgaldı körsün dep

Muz yastanıp mal taptım
 Bukaram cırgap cürsün dep
 Kıyaluu cerden cılkı aldım
 Kırk çorum cırgap cürsün dep
 alp cıyılıp kelgende
 başın koydoy keskemin
 kanın suday tökkömün
 karkarahı kızların
 aç bilekten alamın /algamın/
 olco alıp kelemın /kelgemin/

/Kar yaslanıp mal kazandım Kanıkey /eşim/ gönül şenliği ile yaşasın diye; buz yaslanıp servet kazandım fukaram- halkım rahat etsin diye, dağ yamaçlarından at sürüleri sürdüm -yağma ettim kırk arkadaşım huzur içinde yaşasınlar diye. Alplar toplanıp geldiğinde başlarını koyun başları gibi kesmişimdir, kanlarını su gibi dökmüşümdür... Turna tüyleriyle süslenmiş kızlarını ince bileklerinden yakalayıp ganimet olarak getirmişimdir).

Savaşmak üzere karşı karşıya gelen ordular ve savaşlar Manas'ta şöyle tasvir edilmektedir:

Kökçönün uulu Ümötöy
 tuunu tuuga uruptur,
 celpildeggen tuu minen,
 cer mayışkan kol minen
 ayçığı altun tuu minen
 altı san ala kol minen
 Ümötöy çunak cürdü deyt,
 Semeteyge keldi deyt,
 Artıştuu bulak başında,
 altı su tolğon köp cılkı
 altı sandan altı miñ
 aydap aldı Ümötöy
 takaluudan tay koyboy
 tamğaluudan at koyboy,
 Kökçönün uulu Ümötöy
 alıp cürüp ketti deyt...

(Kökçe'nin oğlu Ümetey tuğları tuğlar üzerine dikti. Dalgalanan tuğ ve yeri ezen /hesapsız/ ordu hilâli altın tuğ ile, altıyüz bin askerle

kesik kulaklı Ümetey hareket etti diyor [şair]. Ardıçlı pınarın başındaki altı ırmak [kıyısını] dolduran çok at sürülerinden Kökçe'nin oğlu Ümetey altıyüz bin at sürüp nallılardan tay bırakmadı, damgalıdan at bırakmadı, alıp gitti).

Manas destanında tasvir edilen savaşlar hep at sürüleri için oluyor. Hattâ Çin seferinde Pekin alındıktan sonra da at sürüleri en önemli ganimetlerden sayılmaktadır.

Barış zamanında alplarla yanındaki arkadaşları beraber yaşıyorlar. Hayatları birbirinden farklı değildir. Fakat savaşta inzibat çok serttir. Bir savaşa hazırlanırken Manas nökerlerine şöyle hitap ediyor.

oşundan kayta kaçanın
başı ketet ölümgö
malı hetet talooğa
coodan murun cayamın
kıtaydan murun kıramın

(Buradan geriye kaçanın başı ölüme gidecektir -yani öldürülecektir-, malı yağma edilecektir, düşmandan önce, kaçanları haklıyacağım, Çinlilerden önce onları kıracağım).

Manas'ın silâhları gibi davulları da çok mubalâğa ile tasvir ediliyor. Onun ordusunda kullanılan davullar fil derisinden yapılmıştır. Bu davullara sinek konarsa sesi bütün karargâhta çin çin öter; bir serçe dokunursa gök gürültüsü gibi gürler.

Savaşta her iki tarafın bayrak ve tuğları vardır. Manas alplarının bayraklarının çoğu kıızıdır. Manas bir sefere çıkarken askerlerine şöyle diyor:

ala bayrak kızıl tuu
tübün cerge sayıñar.
başın kökkö cayıñar.

(alaca bayrak kızıl tuğ, dibini yere sançınız, başını göklere yayınız. [dalgalandırınız]).

Ala bayrak, benekli bayrak, Nogay ve Kazak destanlarında da zikrolunur. Manas'ta bayrak ve tuğ kelimelerinden başka "celek", "asaba" kelimeleri de geçmektedir. Nogay destanlarında bayrak yerine "al bayrak", "sarı tu", "ala tu", "al calav" sözleri geçer.

Kırgızların sefere çıkarken, Moğullarda olduğu gibi, tuğ töreni (tuğ ruhuna kurban töreni) yapmış oldukları anlaşılmaktadır. Esir

olan kocasını kurtarmıya gidecek olan askerlere hitabede bulunan Aksaykal hatun şöyle diyor:

Kara başı altın tuu
Asmandata cayıñar.
Akboz bee soyuñar.
Tuu kötörup koyuñar.

(Kara başı altın olan tuğu göklere çıkarıp yayınız. Akboz kısarak kurban kesiniz, sancağı yükseltiniz.)

Alpların silâhları arasında “yada” taşı vardır. Destanlara göre alplar bu taşın sihri kuvvetiyle havayı istedikleri gibi değiştirebilirler: yağmur, kar, dolu yağdırırlar, isterlerse bulutları dağıtıp havayı açarlar. Manas’ın “büyük sefer” epizoduna göre alp Almambet çok usta yadacı idi. “Yada” (cada, cay) geleneği Bozkır destanlarında da çok önemli yer tutar.

Manas destanının bir çok motifleri bütün Türk destanlarında bulunan müşterek motiflerdir. Bunlardan bazıları cihanşümül motiflerdir. Manas’ın bir bölümü olan Er Töştük destanındaki “Tepegöz” masalı bu cümlelerdendir. Er Tüstük alpin babası İleman bir gün at sürülerini sularken su üzerinde yüzen bir ceğer görüyor ve merak ederek elindeki değnekle bu ceğere vurmıya başlıyor, ceğer vurdukça büyüyor ve içinden cadı çıkıp İlemanı yakalıyor. Bu motif Katanov tarafından tesbit edilen bir Urenha masalında da vardır. (Proben IX. 11). Dede Korkud’un “Tepegöz” hikâyesindeki “yığnak” (içinden tepegöz çıkan nesne) bu ceğere benziyor.

Er Töştük Tepegöz’ün tek gözüne demir şişi kızdırıp soktu böyle öldürüldü. Dede Korkut’ta da böyledir.

BİBLİYOGRAFYA

- Velihanov Çokan. *Soçineniya = eserleri* (Zap. RİGO, po otd. etnografii XXIX, s. 70-74, 208-222).
- Radloff W. *Proben der Volksliteraur der türkischen Stämme V. Teil S.- Petersburg* 1885. (Kırgızca metin ile Almanca çev.).
- Pavet de Courteille. (tenkit) *W. Radloff. Proben..... V* (JA. 1887, t. X, pp. 350-362).
- Almasy G. *Der Abschied Manas von seinem Sohne Semetey*. (Keleti Szemle, 1912 t. XII, 216-223).

- Veselovskiy N. İ. *Smert Kökütay Hana i ego pominki* (ZVO, XV, s. VIII-XVI).
- Potanin G. *Kazak - Kirgizskiya predaniya, legendi i skazki* (Jivaya Starina, 1916, t. XXV” Er Tüstük sah. 85-95).
- “*Turkestanskaya Pravda*” Taşkent, 1924 No 23 (300).
- Tımıbek. *Semetey'den bir bölüm* (Arabayoğlu yayımı Moskova 1925).
- Orazbakov Sagımbay. *Çon kazat (Büyük sefer)* Rusça çevirmesi *Velikiy pohod*. Moskova 1946.
- Malov S. E.(tenkit)*Manas* (İzv.Akademii Nauk 1947, t.VI, sah. 155-156.)
- Kuşner P. *Manapstvo v gornoy Kirgizii* (“Rev. Vostok” 1927, N. 2).
- Abramson S. M. *Oçerki kulturu kirgizkogo naroda*. Frunze 1946.
- Bernştam A. N. *Znamenrtelnaya data* (“Sovetskaya Kirgiziya” 30/IX/1945).
- Gryaznov. *Perviy Pazırıkskiy kurgan*. M. 1950.
- Karalayev Sayakbay. *Er Töştük*. Frunze 1956.
- Brudniy, D. L. *Teatralnoe isnusstvo Kirgizii*. Moskova 1959.
- Köprülü Fuat. *Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul 1928. Manas sah 188-189.
- İnan Abdülkadir. *TürkoloJi ders hulâsaları* İstanbul 1936.
- Göçebe Türklerin destanlarınının karakterleri* (“Yücel” 1940, sayı 64 ve 66)
- Manas destanına dair notlar* (“Varlık ” 1941, sayı 183.)
- Manrs'ta ideoloji ve kahramanlar* (“Varlık” 1941, sayı 185).
- Manas destanında görülen muhtelif tabakalar* (“Varlık 1941, sayı 188).
- Manas'da “aş” ve “yog” merasimi* (“Varlık” 1941, sayı 190).
- Bolşayaya Sovetskayay Ensiklopediya*. 1954 basımı c. XXVI *Manas* maddesi.
- Literaturnaya Ensiklopediya Manas* maddesi